

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2018/08/gianone-andras-megjegyzesek-az-uj-forraskozpontu-tortenelem-sorozat-tankonyveihez-09-01-07/>

Gianone András

Megjegyzések az új Forrásközpontú történelem sorozat tankönyveihez

Immár több mint négy éve, hogy 2013-ban megjelent az Új forrásközpontú történelem sorozat első kötete. Még mielőtt az iskolákban kézbe vehették volna, a felelős szerkesztő Pálincás Mihály már írt róla ismertetőt¹, amelyben rendkívül pozitívan és sokat ígérően mutatta be az új sorozatot. Jóllehet számos kollégához hasonlóan még nem tanítottam végig az összes könyvet, a megjelenés óta eltelt időszak tanítási gyakorlata és a könyvek áttanulmányozása lehetővé teszi, hogy immár tapasztalatból leszűrt véleményt fogalmazhassak meg a sorozat könyveiről. Egyúttal bíztatni szeretném a történelemoktatás résztvevőit (elsősorban természetesen a tanárkollégákat), hogy fejtsek ki véleményüket az általuk használt középiskolai történelemkönyv-sorozat előnyeivel és hátrányaival kapcsolatban. Hátha e vélemények hozzájárulnak a forgalomban levő tankönyvek javításához és továbbfejlesztéséhez, illetve segítik a jövő tankönyvíróit.

Az elemzett tankönyvek a négyosztályos gimnáziumok és középiskolák számára készültek, illetve a 12.-es tankönyv a hat és nyolc évfolyamos gimnáziumoknak is, mert ebben az esetben a kerettantervek azonosak. A tankönyvek jelentős mértékben a 2005-ben útjára bocsátott, Száray Miklós (és a 12.-es könyv esetében Kaposi József) nevéhez köthető forrásközpontú történelem sorozatra épülnek, számos esetben a tankönyvi főszöveg szó szerinti átvételével. Ez érthető is, hiszen a szerző ugyanaz, eltekintve attól, hogy a 12.-es tankönyv szerzőpárosához Katona András és Boronkai Szabolcs csatlakozott.

Szerkezet

Az 2012-ben jóváhagyott új kerettanterv jelentős változást hozott azáltal, hogy a 9. évfolyamon tanított korszak határát ötszáz évvel későbbre helyezte és ennek következtében a többi évfolyam tananyagának időhatárai is megváltoztak. Így az új tankönyvekkel kapcsolatban kezdettől fogva fontos kérdésként jelentkezett, hogyan sikerül a kerettantervben kijelölt kereteknek megfelelni. Már a tankönyvek tartalomjegyzékét áttekintve és egymással összevetve kitűnik, hogy ezt a szerző úgy oldotta meg, hogy az első két évre nagyobb anyag jutott. Ha a minimális óraszámokat vesszük az első két évben egy leckére átlagosan 1,6–1,7 tanóra jut, míg a második két évben 1,8-1,9 (nem számítva bele azt, hogy az összefoglalásra és a témazáró dolgozatokra külön órát kell szánni).

1. táblázat: Az egyes tankönyvek tananyagmennyisége

Az egyes tankönyvek tananyagmennyisége			
évfolyam	oldalak száma	leckék száma	heti óraszám a kerettanterv szerint
9.	234	42	2
10.	251	46	2

11.	296	56	3
12.	276	52	3

Ebben az aránytalanságban feltehetően szerepet játszik, hogy a tankönyvíró – nem teljesen alaptalanul – úgy vélhette, hogy a tanárok jelentős része nem fog jelentősen változtatni korábbi tanmenetein, és továbbra is részletesen fogja tanítani az ókort és a középkort. A tananyag beosztása így egyszerre megfelel a kerettantervnek (amely szerint a 10. évfolyam végére el kell jutni a XIX. század közepéig) és a realitásnak (a tanárok úgyszemint jutnak el addig, a lemaradást majd 11–12.-ben pótolják). A 12. évfolyam kisebb tananyaga ettől függetlenül is megalapozott, mert elegendő időt kell hagyni az érettségi felkészülésre. Sajnálatos, hogy ehhez a tankönyv semmiféle támpontot nem ad, pedig szükség lenne rá, például a fontosabb témák (gazdaság, államszervezet, életmód stb.) hosszsmetszeti tárgyalásával.

A tankönyveken belül sem mindig arányos a tananyag beosztása. Általában is meglehetősen hosszúnak mondható egy-egy lecke, de az átlagosnak tekinthető 5 oldalhoz képest olykor jelentős eltérések vannak. A 12.-es könyvben például *A fenntarthatóság és a globalizáció kérdései* című lecke 8, míg *A mai magyar demokrácia* című lecke mindössze 3 oldal. Az eltérések oka sokszor csak a források mérete (elsősorban a képek, ábrák és térképek esetében), de egyes leckékben a főszöveg mennyisége is jelentős eltéréseket mutat.

Az egy leckére jutó tanórák aránytalanságát súlyosbítja, hogy a megtanítandó anyag is nagyobb lett. A korábbi sorozat 9.-es és 10.-es könyvének tananyaga csak kis mértékben csökkent, a tankönyvíró tulajdonképpen csak sűrítette a tananyagot, illetve egyes részeit – kevésbé fontosnak ítélve – apró betűvel szedte. Az őskor esetében két leckét olvasztott egybe lényegében azonos tartalommal, az ókori Kelet esetében öt lecke anyaga három leckébe lett szétosztva. Az ókori Görögország esetében már történt bizonyos tananyagcsökkentés, de nem a témára szánt óraszám csökkenésével arányosan. Egyetlen lecke (a hellenizmus) került elhagyásra, ezt figyelembe véve tíz lecke anyagát sűrítették hétbe. Nagyjából hasonló az arány Róma esetében is, itt nyolc lecke lett a korábbi tizenkettőből, ráadásul a szöveg mennyisége sem csökkent: egyes leckéknél a kisebb húzások mellett bővítésekkel is lehet találkozni. A középkori egyetemes és magyar történelem esetében is nagyjából az eredeti leckeszám kétharmada maradt, lényegében ugyancsak jelentéktelen tananyagváltozással.

Nagymértékben a tananyagsűrítés okozza, hogy az új 9. osztályos könyvben egy lecke több különálló témát is tartalmaz. Így például a 24. leckében együtt szerepel a hűbériség és a jobbágyság kialakulása, a pápaság és császárság küzdelme, a keresztes hadjáratok, valamint a zsidóság a középkori Európában. A 35. leckében pedig olvashatunk Szent Lászlóról és Könyves Kálmánról, illetve II. Andrásról és az Aranybulláról (sőt apró betűben még III. Béláról is), jóllehet érettségi témaként külön-külön szerepelnek! A könyvhöz készült tanmenet ugyan ezekre a többtémás leckékre két órát szán, csak hogy – és ez alapvetően a kerettanterv hibája – összességében annyi órával számol, amennyi ténylegesen sohasem áll a tanár rendelkezésére az ünnepek, hiányzások, mérések és egyéb okok miatt elmaradt órák következtében. Ezért vagy nem jut két óra ezekre a leckékre, vagy lemarad a tanár. Megjegyzendő az is, hogy tanár és diák számára egyaránt logikusabb lenne, ha egy lecke csak egy témával foglalkozna.

Az előző sorozathoz képest újdonság és egyértelműen pozitívum, hogy az egyes témakörök végén megjelent az összegzés, az áttekintést jól szolgáló ábrákkal és térképekkel.

Bővebb tananyag

Fontos változás az előző sorozathoz képest, hogy a „tanulnivaló” törzsszöveget, apró betűs kiegészítő ismeretek kísérik. Egyrészt azért, mert – némileg paradox módon – a „szélesebb menetű és bővebb tartalmú” könyvet „mindig könnyebb tanulni” mint azt, amelyik „csak és csupa lényeg”, hiszen ez utóbbinál nincs más megoldás, mint szóról szóra bemagolni – ahogy azt Brisits Frigyes, a XX. század első felének kiváló ciszterci pedagógusa megfogalmazta.² Másrészt azért is, mert még mindig vannak érdeklődő diákok. Maguk a tankönyvszerzők is úgy gondolják, hogy ezek a részek „teszik igazán tartalmassá, érdekessé a történelemtankönyvet”.³ A tananyagsűrítés miatt a 9.-es könyvben az apró betűs részek többnyire csak arra szolgálnak, hogy az előző sorozat 9.-es és 10.-es könyveinek kevésbé lényegesnek tartott szövegrészeit meg lehessen tartani, ami nem mindig szerencsés, bár többnyire jól kiegészítik a főszöveget. Ugyanakkor az időben előrehaladva az apró betűs részek egyre inkább a törzsanyagot teszik jobban érthetővé, és lehetőséget biztosítanak arra, hogy a történelmi eseményeket a diákoknak több oldalról megvilágítsák. (Mint például annak bemutatása, hogy az első világháború előtt történt kísérlet a német-brit ellentétek feloldására és a két nagyhatalom közötti megegyezésre.) Nagyon fontos a történelmi érdekességek ismertetése (pl. Redl ezredes története), amelyből sajnálatosan kevés van a sorozat könyveiben, véleményem szerint minden leckéhez kellene ilyen rész.

Furcsa azonban, hogy a bővebb tananyag és a minisztériumi jóváhagyás ellenére a 9–12.-es kerettanterv néhány témája alig vagy egyáltalán nem kerül elő. Különösen a két világháború közötti időszak hiányosságai szembetűnőek e tekintetben.

2. táblázat: Hiányzó kerettantervi témák

Hiányzó kerettantervi témák
Tudomány és művészet a két világháború között. (Európa és a világ a két világháború között)
Életmód és mindennapok a két világháború között. (Európa és a világ a két világháború között)
Tudomány és művészet a két világháború között. (Magyarország a két világháború között)
Tömegkultúra és -sport. (Magyarország a két világháború között)
Életmód, életviszonyok, munka, sport, kultúra, szórakozás (Magyarország 1945-1956 között)

Részben ennek következménye, hogy az emelt szintű érettségien számon kérhető témák közül néhányat nem vagy csak érintőlegesen tárgyalnak a tankönyvek. Ez persze annak is eredménye, hogy a részletes érettségi vizsgakövetelmények módosításakor sem teljesen vették figyelembe a kerettantervet. Az Új forrásközpontú sorozat kötetei pedig részben megjelentek, részben engedélyezés alatt álltak akkor, amikor nyilvánosságra hozták ezeket a vizsgakövetelményeket.

3. táblázat: A nem vagy alig tárgyalt emelt szintű érettségi témák

A nem vagy alig tárgyalt emelt szintű érettségi témák
A honfoglaló magyarság életmódja (3.1)
Az ipari forradalmak hatása a nők helyzetére (6.4)
Népek, nemzetiségek (pl.: zsidók, németek) szerepe a modernizációban (7.4)
Életmód és mindennapok a 20. század első felében (8.2)

A tankönyvekbe belekerült néhány nem kerettantervi téma is (pl. a görög-perzsa háborúk). Ez azonban indokolható azzal, hogy a kerettanterv a szakgimnáziumok számára is

készült, és a tankönyvíró a gimnazisták számára – természetesen – bővebb anyagot kívánt nyújtani, így biztosítva egyben azt, hogy ne kelljen a magyar történelemoktatás hagyományos témái közül elhagyni. Összességében mégis egyértelmű, hogy túlságosan nagy az anyag, így a tanárra hárul a szelektálás ódiума, aminek várható következménye, hogy lemarad az elején és továbbra sem marad elegendő idő a XX. század második felének történelmére, nem is beszélve a jelenkori problémákról, amelyektől a legtöbb kolléga amúgy is tart, hiszen ezek tanítására nem készítették fel (pl. pénzügyi ismeretek).

Látvány

A bővebb tartalmú könyvek nem lettek vastagabbak. Az mindenképpen előny, hogy nem kell nehezebb könyveket cipelni, de a kisebb betűtípus és kisebb sorköz miatt nehezebben olvashatók, mint az előző sorozat könyvei. A könyvek színvilága (elsősorban az ábrák esetében) visszafogottabb lett az előző sorozathoz képest, ez azonban időnként nehezíti a megértést is. A látvány szempontjából – és metodikai szempontból is – pozitív változás, hogy a források és illusztrációs anyagok visszakerültek a törzsszöveg mellé. Egyrészt azért, mert a tankönyv vizuális látványa sokkal jobban megfelel a mai diákok igényeinek, másrészt azért, mert a tankönyvíró által írt szöveg és a hozzá kapcsolódó írásos forrás, ábra, kép stb. egymás mellett, egymást támogatva és erősítve szerepel. (Leszámítva azokat az eseteket, amikor ellentmondó információkat tartalmaznak!)

A főszövegben félkövéren szedték a fontosabb részeket, ami segíti a tanulást, de sajnos nem mindig szerencsésen megválasztott a kiemelés. Példaként említhető az első világháborút lezáró fegyverszünet helyszíne (Compiègne), amely nem kerettantervi adat, a magyar tanuló számára nem kardinális és ráadásul nehezen is elsajátítható. De ide sorolhatók az egyetemes történelem személyiségeinek keresztnevei is, amelyek elsősorban a 12.-es könyvben szerepelnek. Magyarországon az iskolai történelemoktatás régi – és véleményem szerint teljesen megalapozott – hagyománya, hogy a külföldi neveknél csak a vezetékneveket adja, legalábbis abban az esetben, ha a családból csak egy szereplőről tanulnak a diákok.

Sokszínű forrásanyag, egyhangú feladatok

A könyvsorozat forrásanyaga rendkívül sokszínű. Szerencsés az is, hogy a források száma némileg csökkent az előző sorozathoz képest. Jó lenne azonban, ha a leckékhez, legalábbis azok egy részéhez tartozna egy hosszabb szöveges forrás, még annak árán is, ha egy-két rövid forrást emiatt el kellene hagyni. A forrásrészletek kiragadása a lényeg kiemelésével segít a diáknak, de a hosszabb szövegű, akár teljes források elemzésének is megvan a maga létjogosultsága. Az olyan jelentős dokumentumok, mint az Emberi és polgári jogok nyilatkozata, a Stádium vagy az Áprilisi törvények még a korábbi sorozatnál is csonkább változatokban kerülnek a diákok elé, akik így kevésbé összetett képet tudnak maguknak alkotni az adott forrásról és az abban érintett problémákról.

Apró, de lényeges változás, hogy egyértelművé vált a feladatok számozása, most már a diákok könnyedén meg tudják találni pl. a 88/5. feladatot, ami az előző könyvcsaládnál gyakran csak hosszas körülírás után sikerült. Valamelyest javultak az egyes forrásokhoz kapcsolódó kérdések, de sokszor még mindig nem relevánsak, olykor nincsenek elég egyértelműen megfogalmazva, így nem lehet tudni, vajon mire gondolhatott a szerző. Az pedig mindig kínos szituációt eredményez, ha a tanár sem tudja, mi a jó válasz. (Pl. 11/91/5-

6.⁴ *Aratás kaszával és sarlóval* Mi hiányzik a képsorból? Miért maradt ki egy fejlődési elem?) Jó, hogy időnként megjelennek más tárgyakhoz való kapcsolódási pontok (Pl. 11/114/3. A Fekete gyémántokban milyen szerepet kap a polgári és az egyházi házasságkötés?). Pozitívum, hogy számos feladat gondolkodtató, érvelő jellegű, ugyanakkor erősen hiányolhatók az olyan – forrásokhoz kapcsolódó – zárt kérdések, amelyek az érettségi feladatokban szerepelnek, valamint a kreatív, különböző mindennapi életben később hasznosítható készségeket fejlesztő feladatok is.

Hiába készült a sorozathoz munkafüzet, ha ezt az iskolák sokszor nem rendelik meg diákjaiknak a pénzügyi források hiánya miatt. Áthidaló megoldásnak javasolható az OFI kísérleti könyveihez készített, a Nemzeti Közoktatási Portálról letölthető munkafüzetek,⁵ amelyekben a feladatok is relevánsabbaknak tűnnek.

Nagyon jó és sokszínű, de olykor nem megfelelő méretű vagy minőségű a képanyag és nincs is mindig eléggé kiaknázva. (Pl. 11/97/8. képen egyebek mellett rá lehetett volna kérdezni a hajó történetére is.) Általában jók a diagramok, de néhány esetben más diagramtípust lett volna célszerű használni.

A korábbi sorozathoz képest több és gyakran összetettebb ábra található a könyvekben. Ezek az ábrák valóban „*segítenek megérteni és elsajátítani*”⁶ a tananyagot, kár, hogy a 12. osztályos könyv néhány fejezetéből hiányoznak. Pozitívum, hogy több olyan ábra található a kötetekben, amelyik önmagában lehetővé teszi egy egész téma vagy probléma megértését és elsajátítását, különösen a „vizuális” diákok számára. Ugyanakkor számos ábra annyira összetettre sikeredett, hogy éppen a vizuális áttekintés válik lehetetlenné. (Pl. az angol és francia rendi gyűlés együttes ábrája, 9/140/5.). Véleményem szerint az ábra éppen a lényegi funkcióját veszíti el, ha „*első látásra túl bonyolultnak tűnik*”.⁷

Ugyancsak nagyon hasznosak a térképek, azonban problémát okoz, hogy gyakran hiányos vagy egyenesen rossz a jelmagyarázat (ez a diagramok esetében is előfordul), így a diákok hibás következtetésre jutnak. Ezenkívül a sok térkép könnyen el is kényelmesíti a tanárt és a diákot egyaránt: minek az atlaszt hozni, ha a könyvben annyi térkép van. Így viszont kevesebbet forgatják a diákok az – érettségien is – legális „puskaként” használható atlaszt.

Hibák

A tankönyvek nivóját jelentős mértékben rontja a számos hiba, amely a megfelelő lektorálással nagyrészt elkerülhető lett volna. A hibák mennyiségét jól mutatja az elmúlt egy év során összegyűjtött, korántsem teljes, folyamatosan bővülő hibajegyzék.⁸

A hibák egyik típusa szakmai jellegű, amely azt tükrözi, hogy még a legfelkészültebb történelemtanárok (Száray Miklós és szerzőtársai egész bizonyosan közéjük tartoznak) sem lehetnek minden területen naprakészek. Ezért minden témánál szükséges lenne, hogy a korszak ismert kutatója lektorálja. Az ilyen jellegű témák közé tartozik a kereszténység születése és egyházzá szerveződése. Az ebben a leckében található hibák azért különösen elszomorítóak, mert a régi forrásközpontú sorozat e témájához Gárdonyi Máté részletes bírálatot írt,⁹ amelyet az új sorozat megírásánál sajnos egyáltalán nem vettek figyelembe.

A hibák másik része sajtóhiba jellegű. Ezek számos esetben komoly következményekkel járnak, így például egyes ábrák, térképek, diagramok hibái miatt azokról éppen a tényekkel (és a szerző szándékával) ellentétes dolgokat lehet leolvasni. Mindez egy tankönyv esetében igen súlyos probléma és arra utal, hogy a könyvsorozat lektorálására nem jutott elegendő idő.

A tanári kézikönyv hiánya

A magyar tankönyvírás egyik jelentős hiányossága, hogy feleslegesnek tekinti a tanári kézikönyvet. A metodikai szempontból élenjáró angol nyelvű könyveknek elképzelhetetlen, hogy hozzájuk tartozó pedagógiai segédkönyv nélkül jelenjenek meg. Már az előző – forrásközpontú – tankönyvsorozatnál sem értettem, hogyan lehetett útjára bocsátani tanári kézikönyv nélkül, amikor bevallottan módszertani paradigmaváltást kívánt elérni. Erre a segédletre most is nagy szükség lenne. Különösen azért, mert a tanári munka jelentős mértékben megnehezült az elmúlt évtizedben a tanárokétól merőben más világban felnövő új- és új diákgenerációk megjelenése, a szakmai elvárások változásai és a fokozódó állami ellenőrzés következtében megnövekedett adminisztrációs teher miatt. Ebben a helyzetben nagy segítséget jelentene a történelemtanároknak egy olyan kézikönyv, amely kidolgozott módszertani javaslatokat és kiegészítő anyagokat tartalmaz, természetesen a feladatok megoldásaival együtt. A források feldolgozásánál azért is sokat segítené, ha a kérdéseket maga a szerző is megválaszolná, mert kiderülne néhány tetszetősnek tűnő kérdésről, hogy ő sem igazán tud rájuk feleletet adni. (Ebbe a problémába számos alkalommal – tankönyvi segédlet, dolgozat készítése közben – magam is belefutottam.)

Kivételnek tekinthető és nagy örömmre szolgál, hogy Boronkay Szabolcs az általa írt társadalmi, állampolgári, pénzügyi és munkavállalói ismereteket tartalmazó leckék feladataihoz megoldásokat és megjegyzéseket tartalmazó tanári segédletet készített, amely letölthető az internetről.¹⁰ Ezen kívül konkrét segítséget nyújt a tanári munkához a 9. és 10. osztályos könyvhöz tartozó letölthető mintatanmenet.¹¹ Sajnálatos, hogy a 11. és 12. osztályos könyvhöz nem elérhető ilyen tanmenet.

A digitális segédanyagok hiánya

Bár a Nemzeti Köznevelési Portálon egyre több anyag található, kifejezetten a könyvcsaládhoz tartozó digitális segédanyag nincs. Ez visszalépés az előző sorozathoz képest, ahol legalább cd-n meg lehetett kapni a tankönyvi illusztrációk jelentős részét, ami igen nagy segítséget nyújtott dolgozatok, illetve prezentációk készítéséhez. Ez a gyűjtemény most nagyon hiányzik, mert a tanárok maguk kénytelenek szkennelni az ábrákat és diagramokat, illetve a képeket is nekik kell keresgélni az interneten. Érthetetlen, hogy a XXI. század második évtizedében miért nem tették elérhetővé a könyveket digitális formában is. Ráadásul ennél sokkal többre lenne szükség. Minden leckéhez fel kellene tölteni a mai diákok által szívesen használt játékokhoz hasonló kvízeket, ahol egymással is vetélkedhetnek, illetve az események megértését, a tanítást és tanulást segítő animációkat.

A fentiek alapján annyi talán megállapítható, hogy az előző sorozat könyveihez képest bizonyos területeken történt előrelépés, de az is érzékelhető, hogy kevés volt a szerzők, a lektorok és a kiadó rendelkezésére álló idő ahhoz, hogy az új forrásközpontú sorozat kötetei a jó és modern tankönyv követelményeinek minden tekintetben megfeleljenek.

JEGYZETEK

- ¹ PÁLINKÁS Mihály (2013): Gyorsított időutazás. A Nemzedékek Tudása tankönyvkiadó új középiskolai tankönyvsorozata. *Történelemtanítás, XLVIII. (Új folyam, 4.) évf. 3. sz.*
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/12/palinkas-mihaly-gyorsított-idoutazas-04-03-13/>
(Letöltés: 2018. 02. 01.)
- ² BRISITS Frigyes (2014): Egy klerikátus korrajza a Bernardinumban 1909–1913. In: *Ciszterci arcképek*. Szerk. KERESZTY Rókus, TURÓCZYNÉ PESTY Ágnes. Budapest.
- ³ SZÁRAY Miklós (2015): *Történelem 9. A négyosztályos gimnáziumok és a szakközépiskolák számára*. OFI, Budapest, 3.
- ⁴ Itt és a további példákban említett számsoroknál az évfolyam/ oldalszám/feladatszám hármasszerepel.
- ⁵ HERBER Attila – KAMPÓS András (2016): Történelem munkafüzet 9. Újgenerációs tankönyv, OFI, Budapest
<https://player.nkp.hu/play/201997>
(Letöltés: 2018. 02. 01.)
HERBER Attila – KAMPÓS András (2017): Történelem munkafüzet 10. Újgenerációs tankönyv, EKE-OFI, Budapest
<https://player.nkp.hu/play/230003>
(Letöltés: 2018. 02. 01.)
HERBER Attila – KAMPÓS András (2017): Történelem munkafüzet 11. Újgenerációs tankönyv, EKE-OFI, Budapest
<https://player.nkp.hu/play/202421>
(Letöltés: 2018. 02. 01.)
HERBER Attila – KAMPÓS András (2016): Történelem munkafüzet 10. Újgenerációs tankönyv, OFI, Budapest
<https://player.nkp.hu/play/202021>
(Letöltés: 2018. 02. 01.)
- ⁶ SZÁRAY (2015) 3.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Errate nova. Hibajegyzék az új Forrásközpontú történelem tankönyveihez. Szerk. Gianone András
<https://www.katped.hu/tortenelem/tantargy-tortenelem/aktualitasok>
(Letöltés: 2018. 02. 01.)
- ⁹ Gárdonyi Máté: A kereszténység kezdetei az újabb kutatások fényében. Médiaszenzációk és bibliai régészet:
http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/gardonyi_jezus (Letöltés: 2018. 02. 01.)
- ¹⁰ BORONKAI Szabolcs – KAPOSÍ József – KATONA András – SZÁRAY Miklós: *Történelem a 12. a középiskolák számára*. Tanári segédlet a tankönyv VII. és VIII. fejezetéhez. Készítette: Boronkai Szabolcs:
<https://player.nkp.hu/play/183700/false/undefined>
(Letöltés: 2018. 02. 01.)
- ¹¹ *Útmutató és tananyagbeosztás Száray Miklós Történelem 9. a négyosztályos gimnáziumok és a szakközépiskolák számára* című tankönyvéhez:
http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/nt-17142_tortenelem_9_tanmenet_0.pdf
(Letöltés: 2018. 02. 01.);
Útmutató és tananyagbeosztás Száray Miklós Történelem 9. a négyosztályos gimnáziumok és a szakközépiskolák számára című tankönyvéhez:
http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/nt-17242_tortenelem_10_tanmenet_0.pdf
(Letöltés: 2018. 02. 01.)